

16. Yüzyıl İstanbul Yahudi Cemaatinde İlmî Hayat

Yasin Meral

Ankara Üniversitesi

1492 İspanya sürgünüyle birlikte çok sayıda Yahudi'nin Osmanlı Devleti'ne sığınması sonucunda Yahudilerin kaderinde köklü değişiklikler yaşanmıştır. Hem coğrafi hem de kültürel anlamda bambaşka bir devlete taşınan Yahudiler, bir yandan yeni yerlerine yerleşmeye çalışırken bir yandan da sürgünün travmasıyla başa çıkmaya çalışmışlardır. İspanya'dan gelen Yahudiler zihinlerinde taşıdıkları bilgi ve ellerinde olan kütüphaneler açısından Osmanlı Yahudilerinden çok daha üst seviyede idiler. Bu anlamda İspanya'dan Osmanlı'ya sadece insan değil aynı zamanda büyük bir kültür mirası ve sandıklar dolusu kitaplar taşınmıştı. Bu durum İstanbul'un önde gelen Yahudi âlimlerinden Yosef Trani'nin (ö. 1639) şu sözünde kendisini göstermektedir: “Kastilya'dan gelen hahamlar sayesinde Osmanlı topraklarında Tevrat eğitimi gelişti. Safed'de insanlar, ‘Bu hahamları ve bilge insanları sürdüğü için İspanya krallarına müteşekkir olmalıyız’, diyorlar. Zira onlar buralara geldiler ve Tevrat eğitimi eski muhteşem günlerine döndü.”¹

.....

1 Yosef ben Moşe Trani, “Hakdama”, *Tsafnat Pa'neah*, Venedik 1648. Ayrıca bkz. Joseph Hacker, “The Intellectual Activity of the Jews of the Ottoman Empire

İspanya'dan gelen Yahudilerin taşıdıkları bu ilmi birikim ve kültürel miras İstanbul, Selanik, İzmir ve Edirne gibi bölgelerde Yahudi ilim hayatının gelişmesine vesile olmuştur. Devam eden süreçte İspanya Yahudileri hem sayıca hem de birikim açısından Osmanlı Yahudilerinden daha güçlü konuma gelmişler, böylece Osmanlı Yahudiliği İspanya Yahudiliğinin rengine bürünmüştür. İspanya Yahudileri gelmeden önce Osmanlı Devleti'nde özellikle de İstanbul'da bulunan Romanyot Yahudileri de zaman içerisinde İspanya Yahudilerinin arasında erimiştir.

İspanya Yahudilerinin sürgünle birlikte Osmanlı topraklarına getirdikleri değerler ilim mirasıyla sınırlı değildir. Sürgünle gelen nesil aynı zamanda matbaayı da Osmanlı'ya taşımıştır. İstanbul'a ayak basmalarından kısa bir süre sonra 1493 yılında İstanbul'da ilk kitaplarını basan İspanya Yahudileri böylelikle Orta Doğu halklarını matbaa ile tanıştırmışlardır. Nitekim matbaa sayesinde bilgilerin yaygınlaşması sağlanmıştır. İstanbul ve Selanik gibi önemli şehirlerde ilim adamlarının hizmetine sunulmuş kütüphaneler ve Talmud akademileri önem arz etmektedir. Bu çerçevede Selanik'te Abraham Benveniste ailesinin büyük bir kütüphane kurarak Yahudi ilim insanlarının istifadesine sunduğu bilinmektedir. Gerek matbaada basılan eserler gerekse istinsah edilen yazmalar bu kütüphanede bulunabilmekteydi.² Dikkat çeken husus, bu kütüphanede sadece Yahudi geleneğine ait kitapların değil İslam âlimlerine ait kitapların da İbranice tercümelerinin bulunmasıydı.

16. yüzyılda İstanbul'da basılan eserlerin mukaddimelerinde Yahudi cemaatinin ilim hayatına dair bilgilere rastlanmaktadır. Bu mukaddimelerde kitabın yazılış gerekçesi, yazım sırasında karşılaşılan zorluklar, ithaf edildiği kişiler, Yahudi cemaatinin ilgisi/ilgisizliği gibi hususlardan bahsedilerek dönemin ilmi hayatıyla ilgili kıymetli ayrıntılar paylaşılmaktadır.

.....

During the Sixteenth and Seventeenth Centuries", *Jewish Thought in the Seventeenth Century*, ed. Isadore Twersky&Bernard Septimus, Harvard University Press, Cambridge 1987, s. 95.

- 2 Ya'kov ibn Haviv, "Hakdama", *Eyn Ya'kov*, Selanik 1516. Bkz. Hacker, "The Intellectual Activity of the Jews of the Ottoman Empire", s. 104-105.

Yahudi Cemaatinde İlmî Ortam

İspanya'dan gelen Yahudi cemaatinin ilk bastığı kitapların kolofonlarında içinde bulundukları ilmi ve kültürel durum hakkında çok değerli bilgiler yer almaktadır. Örneğin, 1505 tarihli Tevrat ve 1509 tarihli *Mişne Tora* adlı eserlerde sürgün sebebiyle çekilen sıkıntılardan ve dini eserlerin azlığından şikâyet edilmektedir. Sürgün sırasında birçok dini eserin kaybolduğunu belirten ifadelerde Tevrat bulunduğunda onun Aramice çevirisi olan Targum'u bulmanın zorluğu, Targum bulunduğunda Raşi tefsirini bulmanın imkânsızlığı dile getirilerek dini eserlerin basımının önemi vurgulanmaktadır.³ Bazı kitaplarda da basılan kitabın kimlere hitap ettiği açıkça belirtilmiştir. Örneğin, Eliyahu ben Hayim, *Helek Rişon mi-Teşuvot Şeelot* adlı eserde “Yahudi hukukunda yetkin kişilerin ve zenginlerin bu kitabı almaları gerekir, zira kitap bu konularda sorulan sorulara cevaplar ve analizler içeriyor” ifadelerini kullanmaktadır.⁴

İstanbul'daki Yahudi cemaatinin ilim seviyesiyle alakalı Selanik ve Venedik'te basılan iki kitapta dikkat çekici bazı bilgiler bulunmaktadır. Selanik'te basılan Sefer *Şulhan ha-Panim* (1568) adlı eserin mukaddimesinde, Rabbi Meir Benveniste, İstanbul'da Tevrat'sız bir ev bulunmadığını aktarmaktadır. Bir başka bilgi de Venedik'te basılan Rabbi Moşe eş-Şeyh'e ait *Torat Moşe* (1601) adlı eserin mukaddimesinde yer almaktadır. Mukaddime, Rabbi Baruh Kalimani tarafından yazılmış ve İstanbul'daki evlerde dört yüz değil en fazla dört kitap bulunabildiğini, bunların da Tevrat, *Arbaa Turim*, *Şulhan Aruh* ve *Mişne Tora*'dan ibaret olduğunu aktarmaktadır.⁵

İstanbul Yahudi ulemasının Osmanlı uleması ile iletişimleri hakkında bazı kırıntı bilgileri yer almaktadır. Konuyla ilgili birkaç husus zikredilebilir. Bunlardan ilki; Takiyyüddin'in İstanbul'daki rasathanesi için Selanikli bir Yahudi âlimden yardım almasıdır. Astronomi

.....

3 Avraham Yaari, *ha-Defus ha-İvri be-Kuşta*, Magnes Press, Kudüs 1967, s. 40, 74, 76.

4 Eliyahu ben Hayim, *Helek Rişon mi-Teşuvot Şeelot*, İstanbul 1605-1615, s. 272b.

5 Joseph Hacker, “Authors, Readers and Printers of Sixteenth-Century Hebrew Books in the Ottoman Empire”, *Perspectives on the Hebraic Book*, ed. Peggy K. Pearlstein, Library of Congress, Washington 2012, s. 57, dipnot: 79.

ilmine meraklı olan Takiyyüddin, İstanbul'a geldiğinde dönemin ilim adamlarıyla temas kurmuştur. 1571'de Müneccimbaşı Mustafa Çelebi vefat edince bugünkü dilde baş astrolog diyebileceğimiz müneccimbaşılığa getirilmiştir. Vezir Sokullu Mehmet Paşa ve Takiyyüddin'i himayesi altına alan Hoca Saadettin, Takiyyüddin'in gözlemevi kurma isteği ile ilgilenmiş ve onu desteklemişlerdir. Bunun üzerine Takiyyüddin, Uluğ Bey astronomi cetvelinin ihtiyacı karşılamadığını belirterek yeni gözlemlerle yeni bir cetvel hazırlamaya girişmiştir. O, bu çerçevede sunduğu raporunu Hoca Saadettin ve Sokullu Mehmet Paşa'nın referansıya, III. Murad'a kabul ettirmiş ve gözlemevi kurmak ve yeni bir astronomi cetveli hazırlamakla görevlendirilmiştir.

Takiyyüddin, 1577/1578 yılında gerçekleşen güneş tutulmasını havanın bulutlu olması sebebiyle İstanbul'dan sağlıklı bir şekilde gözlemleyemediği için o dönemde Selanik'te yaşayan Davud el-Riyazî adında bir Yahudiden o günkü gözlemin sonuçlarını aldığını belirtmektedir. Daha sonra bu Yahudi bilgin, İstanbul'a gelerek rasathanenin kadrosuna dâhil edilmiştir.⁶ Matematikçi Davud namıyla bilinen Selanikli Yahudi âlimin kimliği net olarak bilinmemekteydi. Fakat yapılan son araştırmalarda bu zatın David ibn Şoşan olduğu tespit edilmiştir. Dini ilimlerde çok yetkin bir isim olarak bilinen Davud ibn Şoşan aynı zamanda astronomi alanında da önemli bir yere sahiptir. Yahudi tabakat kitaplarından *Sefer Kore Dorot*'ın müellifi David Conforte (ö. 1685), eserinde Davud ibn Şoşan'dan "Hem astronomi hem de felsefe alanında yetkindi. Aynı zamanda Müslümanların kitapları hakkında da son derece yetkin bir zat idi. Öyle ki İslam uleması ve fakihleri onunla kendi dinleri ve kitapları hakkında müzakerelerde bulunmak için ona gelirlerdi" ifadeleriyle bahsetmektedir. Aynı eser İbn Şoşan'ın Selanik'ten İstanbul'a taşındığını, orada Müslüman âlimler tarafından çok hürmet gördüğünü ve orada hayatını kaybettiğini nakletmektedir.⁷

.....

6 Aydın Sayılı, *The Observatory in Islam and Its Place in the General History of the Observatory*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988, s. 297.

7 David Conforte, *Sefer Kore Dorot*, ed. D. Cassel, Berolinin 1846, s. 39a. Ayrıca bkz. Avner ben-Zaken, *Cross-Cultural Scientific Exchanges in the Eastern Mediterranean, 1560-1660*, The John Hopkins University Press, Baltimore 2010, s. 21-24.

İspanya Yahudileri başta olmak üzere İstanbul Yahudi cemaati, Osmanlı Devleti'ne farklı alanlarda hizmetler de vermiştir. Bunların başında da Yahudi hekimlerin, saray hekimleri olarak görev yapmaları gelmektedir. Yine bu yüzyılda gerek dış ticaret gerekse tercümanlık açısından önde gelen Yahudi müteşebbislerin doğrudan sarayla çalışarak hizmet verdikleri bilinmektedir. Bunların başında da Yosef Nasi gelmektedir.⁸

İstanbul'daki Yahudi cemaati ile Karai cemaati arasındaki ders verme tartışması üzerinden yaşanan gerilim şehirdeki ilmi hayatla ilgili önemli detaylar sunmaktadır. İstanbul'daki Karai Yahudi cemaati, astronomi ve matematik ilmi başta olmak üzere birçok konuda Yahudi cemaatinden eğitim almaktaydı. Buna ilaveten felsefi ilimler ve Talmud eğitimi de Karailere verilen eğitimler arasında zikredilmektedir. Karailer Talmud'u dini bağlayıcılığı olan bir metin olarak görmeseler de bu konuda Yahudilerden ders aldıkları kayıtlara geçmiştir.

1492-1497 yılları arasında bir tarihte İstanbul'daki Karai ve Rabbani Yahudi cemaati arasında gerçekleşen kavgada bir grup Rabbani din bilgini, Karailere Tevrat, Talmud, mantık, Yunan felsefesi, matematik ve astronomi gibi ilim dallarında eğitim verilmesinin yasaklanmasını talep etmişlerdir. Bu hahamlar bununla da yetinmeyerek Poli cemaatinin sinagogunun kapısına Karailere her türlü ilim dalını öğretmenin yasak olduğuna dair bir tebliğ asmışlardır. Şehirdeki Yahudi ulemasının çoğu Karailere ders verilmesinde mahzur görmese de itiraz eden grubun sert ve keskin direnci onları ürkütmüştür. O dönemde önemli bir otorite olan Rabbi Eliyahu Mizrahi, Karailere ders veren öğretmenlerin gösterilen bu tepki karşısındaki duygularını şu ifadelerle aktarmaktadır:

Dedelerimizden ve babalarımızdan bugüne kadar bize izin verilen bu işi ne diye bize yasaklıyorsunuz! Bu konular, adları ve hatıraları yüzünden silinesi Yunan bilginleri tarafından yazılmış kitaplarda yer

.....

8 Yosef Nasi'nin Osmanlı diplomasisindeki rolüyle ilgili bkz. Ahmet Hikmet Eroğlu, *Osmanlı Devleti'nde Yahudiler*, Berikan Yayınevi, Ankara 2013, s. 139-151; Ahmet Hikmet Eroğlu, "16. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Efsanevi bir Yahudi: Yasef Nasi", *Bütün Yönleriyle Yahudilik*, Dinler Tarihi Derneği Yayınları, Ankara 2012, s. 719-731.

alır. Yazıldıkları günden bugüne kadar, her millet diğerine, Hristiyanlar Yahudilere, Yahudiler Hristiyanlara, Müslümanlar Yahudilere, Yahudiler Müslümanlara, Hristiyanlar Müslümanlara, Müslümanlar Hristiyanlara bunları öğretmektedir. Halkımızın önde gelen pek çok bilgini, geçimlerini sağlamak, hayatlarını onurlu bir biçimde yaşamak, başka işlerle kendilerini küçük düşürmekten kurtarmak için Karaile-re, Hristiyanlara ve Müslümanlara eğitim vermişlerdir. Onlara karşı ağzını açıp dırdır eden tek bir kişi dahi çıkmamıştır. Şimdi ne suç işledik ki kötü bir şey yapmadığımız halde *herem* kılıcıyla üstümüze geliyorsunuz!⁹

Bu alıntıda dikkat çeken husus, İstanbul'daki Yahudi ulemanın Müslümanlara da ders verdiğine dair önemli ayrıntıdır. Müslüman talebelerin Yahudi hocalardan Tevrat ve Talmud eğitimi talim etmeleri düşük bir ihtimal olarak karşımıza çıkmaktadır. Muhtemelen burada Yahudi hocaların Müslümanlara öğrettiği ilim dalları matematik, fizik, mantık ve felsefe gibi alanlardır. Metinde felsefe ve mantığın insanlığın ortak mirası olduğunun vurgulanması ve ayrıca daha önceki asırlarda da her bir din grubunun birbirinden istifade ederek ilmi sürekliliği sağladığı ifadelerine yer verilmesi önem arz etmektedir.

Dini ilimler ve Felsefe İlimleri Öğrenimi

İspanya'dan sürülen Sefarad Yahudileri, Osmanlı'ya gelmeden önceki asırlarda Endülüs tecrübesinin verdiği özgüvenle hem dini alanda hem felsefî alanda önemli üretimler ortaya koymuşlardır. Yahudi düşünürlerden bazıları İbn Rüşt'ün Aristo şerhleri üzerinden din ve metafizik alanını yorumlarken bir kısmı da buna karşı çıkarak tamamen Tevrat ve Talmud geleneği üzerinden okumalar yapmışlardır. Genel anlamda sürgün öncesi İspanya Yahudilerinin entellektüel dünyalarında İbn Rüşt'ün önemli etkisinin olduğu ve felsefe taliminin makbul ve teşvik edilen bir alan olduğu görülmektedir. Her

.....

9 Eliyahu Mizrahi, *Şe'elot u-Teşuvot*, neşr. Darom Publication, Kudüs 1938, fetva no: 57, s. 176. Bu fetvanın Türkçe tercümesi için bkz. Minna Rozen, *İstanbul Yahudi Cemaatinin Tarihi*, çev. Serpil Çağlayan, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2010, s. 340-359.

halükarda bu durum, İbrani milli kimliği ve dini tutuculukla aktif bir rekabet halinde kendisini göstermiştir.

Yehuda Halevi (ö. 1141), milli kimlik inşası üzerine kurduğu görüşlerinde Yahudiliği dış dünyanın tesirlerine kapalı bir kristal olarak tanımlama gayretinde olmuştur. Ayrıca o, “Meyve vermeyip yalnızca çiçek açan Yunan bilgeliğine kendinizi kaptırmayın!” ifadeleriyle Yunan felsefesiyle ilgili dindaşlarını uyarmaktadır. Sürgün sonrasında bazı ilim insanları kovulmanın sebebini İspanya’daki yaygın felsefe talimine bağlasalar da özellikle İstanbul ve Selanik’e yerleşen Sefarad Yahudileri arasında felsefe talimine devam edilmiştir.¹⁰

Yahudi alimler arasında bazıları felsefe ve Tevrat kavgasında başat rol oynamışlardır. Örneğin, Menahem de Lonzano (ö. 1624), *Dereh Hayim* (İstanbul-1575) adlı eserinde her ne şekilde olursa olsun felsefe öğrenimine karşı çıkmakta ve Yunan felsefesi talim eden Şmuel ben Hofni, İbn Meymun, Levi ben Gerşom, Avraham ibn Ezra, Yosef Albo ve Bahya ibn Pekuda gibi büyük Yahudi alimleri de bu yanlışın ağına düşmüş kimseler olarak eleştirmektedir. O, felsefe talim etmediği halde bilgiye ulaşmış Yosef Karo, Şmuel de Medina ve Yosef ibn Lev gibi isimleri de zikretmektedir.¹¹ Lonzano ayrıca İstanbul’daki hahamların, cemaat üyelerine gerek ücretli gerek ücretsiz vaaz vermeye pek hevesli olduklarını, bu sayede şöhretlerini muhafaza ettiklerini belirtmektedir.¹²

İstanbul Yahudi cemaatinin çok sıkı ilişki içerisinde olduğu Selanik Yahudi cemaati ilmi açıdan sadece dini ilimlere değil, felsefe ve pozitif bilimlere de ilgi duymuştur. Birçok Selanikli Yahudi âlim, gerek Yahudi gerekse Yahudi olmayan filozoflardan okumalar yaparak felsefi anlamda derinleşmişlerdir. Rabbi Yosef Taitazak, Moşe Almosnino, Aharon Afiya, Yitshak Aderbi ve Yitshak ibn Aroyo gibi isimler bunlardan bazılarıdır. Bu isimler, İslam âlimleri arasında özellikle Gazali’nin eserlerini incelemişlerdir. Örneğin, Almosnino’nun *Migdal*

.....

10 Rozen, *İstanbul Yahudi Cemaatinin Tarihi*, s. 242-244.

11 Menahem de Lonzano, *Dereh Hayim*, ed. Yakov Moşe Lessin, New York 1947, s. 26-30. Ayrıca bkz. Rozen, *İstanbul Yahudi Cemaatinin Tarihi*, s. 247.

12 Joseph Hacker, “ha-Draşa ha-Sefardit be-Mea ha-Şeş Esre”, *Peamim* 26 (1986), s. 112-113.

Oz isimli eseri, Gazali'nin *Makasidul-Felasife* isimli eserine şerh olarak kaleme alınmıştır. Moşe Almosnino, bu eserin önsözünde, talebelerine Gazali'nin eserlerini okumalarını tavsiye ederek eserdeki hikmetleri ve sırları anlamaya çalışmalarını istemektedir. Yaşadığı dönemde birçok insanın bu tür ilimleri lüzumsuz gördüğünü belirten müellif, bu insanların kendi cahillikleriyle bu gizli sırlardan mahrum kaldıklarını ifade etmektedir. Almosnino, önsözde eserini talebelerinin, Gazali'nin eserini hacimce küçük bulup izaha muhtaç noktalar bulunduğu şikâyetiyle kaleme aldığını belirtmektedir. Benzer bir nakil, Yitshak ben Aroyo'ya ait *Tanhumot El* eserinde yer almaktadır.¹³ O, Selanik'te Gazali'nin eserlerinin, Yahudi âlimler arasında yaygın bir şekilde okunduğunu haber vermektedir.¹⁴ Giritli Yahudi bilgin Şmuel ha-Kohen de İstanbullu farklı Yahudi bilginlerden dersler aldığını, ilmi noktada onlardan çok istifade ederek kendisini geliştirdiğini, faal akılla ittisalin imkânına dair bir şeyler derlediğini, ulaştığı hususların İbn Rüşd'ün "Faal Akılla İttisalin İmkânı"na dair risalesinde bahsettiklerinden farklı olduğunu nakletmektedir.¹⁵

Yahudi âlimlerin, gerek İslam bilginlerinin gerekse Yunan filozoflarının eserlerinden felsefe ve hikmet temalı ilim tahsil etmeleri zaman zaman sert eleştirilere neden olmuştur. Fakat bu âlimler, ilim ve hikmetin tamamının Tevrat'ta açık açık yazmadığını başka milletler ve ilim dalları aracılığıyla bu eksiklerin giderileceğini açıkça ifade etmişlerdir. Örneğin, Rabbi Yosef Taitazak, hikmetin bilgisini Tevrat'ın ipine bağladığını ve bu yolla akıl ve düşünme yetisinde derinleşmeye çalıştığını ifade etmektedir. Şlomo ha-Levi de *Bet Levi* isimli eserinin mukaddimesinde Yahudi olmayan bir âlimin sözlerini esas alarak eserine başlamak istediğini ifade etmektedir. Rabbi Yitshak Aroyo da *Tanhumot El* isimli eserinin mukaddimesinde, Tevrat'ta sadece belli başlı hususların açıkça belirtildiğini, bunun dışındaki birçok hususun ima ile ancak çıkarılabileceği, bunun dışındaki ilimlere de bilge insanların ve

.....

13 Cantera Burgos, "Nueva Serie de Manuscritos Hebreos de Madrid", *Sefarad* 19 (1959), s. 5; Joseph Hacker, "ha-Peilut ha-İntellektualit be-kraiv Yehudey ha-Emperya ha-Osmanit bimot ha-şeş esra ve ha-Şeva Esre", *Tarbiz* 53 (1984), s. 119.

14 Yitshak ben Aroyo, "Hakdama", *Tanhumot El*, Selanik 1575.

15 Yitshak Abravanel, *Şeilot le-Haham Şaul ha-Kohen*, Venedik 1574, s. 2b, 5a, 6a-b. Hacker, "ha-Peilut ha-İntellektualit...", s. 117.

antik filozofların eserlerinden ulaşılabilceğini nakletmektedir.¹⁶ İstanbullu Yahudi âlim Abraham ibn Migaş da eserinde şu ifadelere yer vermektedir:

Bizler bilgece konuşan herkesi kabul etmeliyiz, zira Tevrat başka milletlerin âlimlerini “bilge insanlar” olarak isimlendirmektedir. Tevrat’ta yazdığı üzere ‘O gün Edom’un bilge adamlarını, Esav’ın dağlarındaki bilgiçleri yok edeceğim’.¹⁷ Kendi kendilerini bilge sanıp gerçekte ise ilimden nefret eden/ilim düşmanı (anaşim sin’û daat) ve dini hassasiyetten yoksun insanlar çıkıp “Bizim kutsal Tevrat’ımızdan öğrenemediğimiz neyi öğrendiler? Zira Tevrat sıradan adamı bilge yapar,¹⁸ bu özelliğinden ötürü de onun hakkında kusursuz Tevrat denmiştir,¹⁹ hem peygamberlerin efendisi Musa, Tevrat’ta ‘Bugün size verdiğim bu yasa gibi adil kuralları, ilkeleri olan başka bir büyük ulus var mı?’²⁰ demiştir” diyorlar. İşte bunları söyleyerek bu aptallar ilimle yollarını ayırıyorlar. Bu aptalların gözlerini açmanın vaktidir. Tevrat’ın hükmünü yerine getirip “Aptala anladığı dilden konuş!”²¹ sözünü işletmek gerek. Bunlara deriz ki hikmet talimini Tevrat’ın kitaplarından edinen birini görmedik. Bilakis bu tür ilimler, bizzat konuyla ilgili özel kitaplardan öğrenilir. Ayrıca aklın tabiatı, geleceksel yoldan ziyade mantıki delillerle oluşturulmuş hususları kabul etmeye daha yatkındır.²²

İbn Migaş’ın bu sözlerine Şlomo ha-Levi, *Lehem Şlomo* adlı eserinde cevap vermektedir. O, Tevrat’ın bütün ilimlere ait konuları içinde zımnen, remzen, işareten barındırdığını, fakat detay, incelik ve sırlarını konuyla ilgili müstakil kitapları mütalaa edenlerin anlayabileceğini belirtmektedir.²³

.....

16 Hacker, “ha-Peilut ha-İntellektualit...”, s. 125.

17 Ovadya, 1:8.

18 Mezmurlar, 19:8.

19 Mezmurlar, 19:8.

20 Tesniye, 4:8.

21 Veya “Akılsıza ahmaklığına uygun karşılık ver”. Bkz. Süleyman’ın Meselleri, 26:5.

22 Abraham ibn Migaş, *Kevod Elohim*, İstanbul 1585, s. 57b. Bkz. Hacker, “ha-Peilut ha-İntellektualit...”, s. 124-125.

23 Şlomo ha-Levi, *Lehem Şlomo*, Salonika 1597, s. 54b-55a.

İlginç bir şekilde Yahudi cemaatinde dini ilimler ve felsefi ilimler arasındaki rekabet Osmanlı ulemasının izdüşümü şeklindedir. Bir diğer ifadeyle İstanbul'da bir ilim mahfilinde yapılan Kur'an-sünnet ve felsefe tartışması aynı bölgede bir sinagogda ya da Yahudi akademisinde Tevrat-Talmud ve felsefe şeklinde mevcuttu. Osmanlı'da 16. yüzyılda felsefe karşıtlığı bazen felsefe kelimesi kullanılarak bazen de felsefeyle eşanlamli olarak zikredilen kelam ilmi ile ifade edilmektedir. Şurası bir gerçektir ki 16. yüzyılda Osmanlı'da kelam ilmi, mantık ve felsefeyle iç içe geçmiş aklî çabaların ağırlıkta olduğu bir ilimdi. Bu anlamda kelama yapılan eleştiri, felsefeye ve onun arkasında da aklı merkeze alan düşünceye yapılmaktaydı. Kelam ve felsefe karşıtı söylemin ana itirazı, Kur'an ve sünnet gibi temel kaynakların bırakılıp diğer medeniyetlere ait malzemelerin salt akılla yorumlanmasıydı. Bu anlamda ilmihal, tefsir, hadis, fıkıh gibi öğrenilmesi gereken ilimlerin yanında zararlı ve özellikle de eğitimsiz kitlelerin uzak durması gereken bir alandı. Osmanlı'da felsefi yöntemlerle kelam talim etme Fahreddin Razi (ö. 1209) düşüncesiyle yaygınlaştı. Diğer taraftan İbn Teymiye cephesi, kelam ve felsefeye yönelik tavırla Osmanlı'da zemin buldu ve en önemli temsilcisi olarak Birgivî (ö. 1573) öne çıktı. Bu anlamda Birgivî, daha sonra ortaya çıkan Kadızadeliler hareketinin de fikrî öncüsü konumundadır.²⁴

Birgivî, *Tarikat-ı Muhammediye* isimli eserinde Kelam ilminin yasak ilimler arasında olduğunu kendisinden önceki âlimlerden örneklerle zikretmektedir. Örneğin, Ebu'l-Leys es-Semerkandi'den (ö. 983) yaptığı alıntıda “Kim kelam ilmiyle uğraşırsa, ismi âlimler listesinden silinir” şeklinde bir ifadeye yer vermektedir. Ona göre kelamla uğraşmak durumunda kalınırsa zeki, dindar, ciddi ve fasid düşüncelere meyiletmesinden korkulmayan insanlar kelamla ilgilenmelidir. Bunun dışında diğer bazı pozitif ilimlerle de sadece ihtiyaç hâsıl olduğunda ilgilenilebileceğini ifade etmektedir.²⁵

Birgivî'den “imamımız” şeklinde bahseden Aliyyu'l-Kârî (ö. 1605), felsefeyle iç içe geçmiş kelamı reddetmektedir. Kelam ilmini

24 Fatma Zehra Pattabanoğlu, “16. Yüzyıl Osmanlı Düşüncesinde Felsefe-Kelam İlişkisi,” *Dört Öge* 3:5 (2014), s. 103.

25 İmam Birgivî, *Tarikat-ı Muhammediyye*, çev. Muhammed Taha, Muallim Neşriyat, İstanbul 2013, s. 70-72.

önemsemekle birlikte felsefenin haram olduğunu ifade etmektedir. Bunun sonucu olarak da ona göre felsefe ve mantık yasak ilimler listesindedir. Mücerred akılcıların Kur'an ve sünnetin yolunu terk ettiklerini ifade eden müellif, uzun uzun kelam ilmiyle meşgul olmanın sakıncalarından ve zararlarından bahsetmektedir. İmam Şafiî başta olmak üzere önceki ulemadan kelamın zararlarına dair alıntılar yapan Aliyyu'l-Kari, İmam Muhammed, Gazali, İmam Malik, Ahmed b. Hanbel, Süfyan-ı Sevri gibi isimlerin kelamın haram olduğuna kâni olduklarını belirtmektedir. Felsefenin dinden bir parça sayılmış olması durumunda, Hz. Muhammed'in bunu emredeceğini belirtmiş olacağını ifade eden müellif, erken dönem ulemanın kelam ilmine karşı çıkmalarının sebeplerini sıralamaktadır. Felsefenin İslam'ın esaslarını anlamaya mani olduğu, çekişmeye ve münakaşaya sebebiyet verdiği, insanı şüpheye sevk ettiği, bu ilimle uğraşırken Kur'an ve sünneti unutturması, çalışırken hayrete düşürmesi ve gelecekte de sapkınlığa yol açması, fıkıh ve şeriatta salt akılla karar vermenin sapkınlık olduğu, kelamcılarının filozofların sözlerine itibar etmeleridir.²⁶

Aynı düşünce yapısına sahip bir başka isim de Hâkim İshak er-Rumi'dir (ö. 1543). Hâkim İshak, Ebu Hanife'nin Fıkıh-ı Ekber'ine şerh yazmıştır. Eserin girişinde ilimlerde önemli olanın Kur'an ve sünnete sarılmak olduğunu ifade eden müellif, eserinde akıl ve nazar yolunu değil, Kur'an ve sünneti esas aldığını belirterek medreselerdeki müfredatın bu istikamette olmadığından yakınmaktadır. Bir başka isim Hasan Kâfi el-Akhisarî (ö. 1615), tevhid ilminin kelam olarak isimlendirildiğini, bu ilmin Ebu Hanife'nin yöntemiyle talim edilmesinin esas olduğunu, diğer taraftan felsefecilerin yöntemleriyle talim etmenin ise sakıncalı olduğunu ifade etmektedir. Ahmed er-Rumî el-Akhisarî (ö. 1631), felsefeye karşı tavır alarak İslam dünyasında felsefeyle meşgul olan âlimleri Aristo'nun sözleriyle Hz. Muhammed'in mesajını birbirine karıştırmakla suçlamaktadır.²⁷

.....

26 Ali b. Sultan Muhammed el-Karî, *Minehu'r-Ravdi'l-Ezher fî Şerhi Fıkhi'l-Ekber*, tahk. Vehbi Süleyman Ğavcî, Daru'l-Beşairi'l-İslamiyye, Beyrut 1998, s. 29-38.

27 Mehmet Kalaycı, "Bir Osmanlı Kelamcısı Ne Okur?", *Osmanlı'da İlm-i Kelâm: Âlimler, Eserler, Meseleler*, haz. Osman Demir, Veysel Kaya, Kadir Gömbeyaz, U. Murat Kılavuz, İSAR Yayınları, İstanbul 2017, s. 72-73.

Devvanî (ö. 1512), İbn Kemal (ö. 1534), Ebu's-Suud Efendi (ö. 1574) felsefeyle iç içe geçmiş kelam yapmışlardır. Taşköprüzade Ahmed Efendi (ö. 1561), kendi dönemindeki bazı fakihlerin kelam ilmine karşı olduklarını ve bu ilimle meşgul olanları küfürle itham ettiklerini nakletmektedir.

Osmanlı uleması arasındaki felsefe-kelam taraftarlarıyla karşıları arasındaki bu sıcak tartışma aynı zaman diliminde ve aynı bölgede Yahudi cemaati arasında da kendisini göstermektedir. Bu anlamda Müslüman âlimler arasındaki Kur'an ve felsefe karşılaştırması Yahudi âlimler arasında Tevrat ve felsefe tartışması şeklinde yaşanmıştır. Bu durum aynı kültür ortamında benzer reflekslerin ve tartışmaların yaşandığını göstermesi ve kaçınılmaz etkileşimleri ifade etmesi açısından önem arz etmektedir.

Sonuç

16. yüzyılda dünya üzerindeki Yahudiler arasında en gelişmiş olan Yahudi cemaati Osmanlı Yahudileridir. Bu yüzyıldaki ilmi ortamda temel etken İspanya Yahudileri ve beraberlerinde getirdikleri ilmi mirastır. İlmi ortamın çok aktif olmasında matbaanın, kütüphanelerin ve hayırseverlerin bunda ciddi etkisi bulunmaktadır. Ancak Yahudi âlimlerle Müslüman ilim adamları arasındaki iletişime dair elimizdeki bilgiler sınırlıdır. Bununla birlikte gerek pozitif bilimlerde gerekse dini-felsefi ilimlerde bazı etkileşimler olduğu da kayıtlara geçirilmiştir. Diğer taraftan devletin, ihtiyaç hissettiği alanlarda (hekimlik, tercümanlık, diplomasi) Yahudilerden istifade ettiği tartışma götürmez bir gerçektir.

16. yüzyılda İstanbul ve Selanik'te "Tevrat ve Talmud bize yeter" diyenlerle, tabiat ilimleri ve felsefeciler arasında bir kavganın olduğu göze çarpmaktadır. Öyle ki Yahudi âlimler bu tartışmalarda rakipleri hakkında hakarete varan çok ağır ifadeler kullanmaktadırlar. İlim öğrenme sıralaması, felsefeye karşı duruş gibi konulardaki tutum ve söylemler karşılaştırıldığında bu yüzyılda Yahudi uleması ile Osmanlı ulemasının Kur'an-Sünnet karşısında felsefe ve Tevrat-Talmud karşısında felsefe şeklinde birebir örtüşen benzerliği dikkat çekicidir.